

ORIGINAL RESEARCH

Vol. 11/ Issue: 26/ Spring & Summer 2021/PP. 105-130

**The Applying of the Doctrine of Pure Existence in Proof
and Explanation: Individual Unity of Being in Viewpoint of
The wise Aqa Ali Modarres**

Mohammadreza Ershadinia¹

Submitted:

2020/6/1

Accepted:

2020/9/20

KEYWORDS:

Aqa Ali
Modarres ,
pure existence,
stages of
existence,
Individual unity of
being.

Abstract: The doctrine of pure existence is one of the initiatives of Islamic philosophy, which has a significant place in the history of philosophy, especially Transcendental wisdom. Transcendental philosophers have proved the essential unity of true and real unity by applying it on the preliminary stages. Finally, they deal with the unity of being individual. On the contrary, some scholars have contrasted pure existence doctrine with unity of being individual. With superficial and hasty interpretations of expressions, this contradiction is shown in the Aqa Ali Modarres' viewpoint. Transcendental philosophers believe that those who accept the unity of being Individual have considered God non-conditioned and as the source of division. But sages, including Aqa Ali Modarres, can never accept the unity of being Individual, because they consider God almighty to be pure existence, which is conditionally negatively-conditioned existence and one of the types of non-conditioned as the source of division. The Comparison of this claim with the statements of Aqa Ali Modarres has shown its inconsistency with his views and reveals the alignment of the stages of existence with the theory of unity of being Individual.

DOI: [10.30470/phm.2020.122988.1764](https://doi.org/10.30470/phm.2020.122988.1764)

Homepage: phm.znu.ac.ir

1. Associate Professor at Hakim Sabzevari University, mr.ershadinia@hsu.ac.ir.

Introduction: In the early period of Islamic Hikmah, “pure existent” was applied to refer to the purity of the necessary Being free from nature, faults, nothingness, and the limits of non-being in order to deduce necessary unity. Ibn Sina explains the negation of essence from the necessary in noumenon with the condition of negation of non-being and other attributes. He states that Haqq is existent with the condition of negation of plurality of Tarkib (Ibn Sina, 1404 AH: 347). In the history of al-hikmat al-muta’āliyah [transcendent theosophy], from the beginning to the contemporary period, reliance on this teaching is seen abundantly, used to explain the objectives of theology (Sadr-al-Motalehin, 1975: 29; 1989, vol. 1: 135; vol. 6: 15, 24; Imam Khomeini, 1991: 313). Thus, proving the unity of the necessary Being is its minimum use and does not include everything. First, Suhrawardi and then Mir Damad went beyond this and turned it to its maximum use. In addition to the graded unity of existence and unity of the necessary, individual unity of existence could be achieved in this regard. In transcendent theosophy, it is possible to move towards individual unity of existence after passing the position of graded unity of existence and transformational and mixed analysis of causality. In this regard, the role of purity of existence as an instrumental principle is effective given that the assumption of the existence of the second leads to impurity of the existence of the infinite and absolute God and other consequent faults including limitedness and composition of the great essence.

The analysis of Purity of Existence in proving and explaining Tawhid [oneness of God] also leads to examining considerations and manners of existence, that is, unconditional [la bi shart] (maqsami and qesmi), negative conditioned [bi sharti la], object conditioned [bi sharti shey]. The role of the great scholars and the deduction of conclusions related to Tawhid from this teaching are of special

importance. They saw the pure object equal to the one with real true unity. The incompatibility of purity and pluralism is almost obvious in the later stages of transcendental theosophy. This is because plurality requires privilege of multiplicity which causes the presence of the attribute in each one of the parties, something that the other party lacks. In this assumption, it leads to the composition of lack and existence which is incompatible with purity. Despite the influence of this teaching in proving the unity of existence and the sufficient detailed arguments of transcendent theosophy, particularly Agha Ali Mudarres, an article titled "Specific Gradation of Being from Agha Ali Mudarres's Standpoint" (Nabavian, 215) has stated the teaching of Pure Being as in negation with the unity of existence in Mudarres's view, listing him among those who invalidate the unity of existence. An analytical study based on the texts of Agha Ali Mudarres's statements shows that this is not the real case. In contrast, it shows that he has used this tenet in line with the orders and manners of existence to prove individual unity of existence.

Methodology: The study of the teaching of Pure Being is to answer how explaining and tacit approval to be a norm or non-norm could change the results. Can the teaching of Pure Being prove the elevated objectives of transcendent theosophy such as individual unity of existence? Or is it limited to the preliminary stages, that is, necessity of unity, gradation of existence and graded unity? This question has led to confusion, turning some to claim doubts in applying this teaching to prove individual unity of existence in the philosophical thought, particularly that of Agha Ali Mudarres. To answer this question and clear the doubts, an explanatory-analytical approach was adopted,

indicating the distortion of Agha Ali Mudarres's account and bias in the presented argument and judgment of the above-mentioned article.

Discussion and conclusion: The teaching of Pure Being is unparalleled in proving and explaining Tawhid, particularly individual oneness of existence. Lack of reflection on its meaning and content has led to supposed incompatibility of this teaching with Unity of Existence. Adoption of such an approach in discussing the orders and manners of existence would result in misinterpretation with the assumption of multiplicity of the origin in universe and attributing it to the views of great scholars. An article attempted to show the opposition of the scholar with the Unity of Existence in order to claim Pure Being incompatible with the orders of existence in the mystical and philosophical views, particularly those of Agha Ali Mudarres Tehrani. However, the texts of the scholar's stance reveals the invalidity of the claim. Pure Being is neither incompatible with the orders of existence nor applicable to rejection of Unity of Existence. Therefore, Agha Ali Mudarres not only never attempted to oppose Unity of Existence, but was one of the high-minded proponents of this tenet.

References

- Ebn Sina,(1404), *Al-shefa (Al-Elahiyyat)*, Qom: Al-Marashi
- Shirazi, M,(1368), *Al- Hekmat Al- Motaaliyeh Fi Al- Asfar Al- Aghliyeh Al- Arbah*, Qom.
- Shirazi, M,(1354), (*Al-Mabdaa and Al-Maad*, Tehran: Iranian Institute of philosophy.
- Al- Mousavi Al- Khomeyni,(1370) *Roh Allah, Adab Al-Salat*, Tehran:The Institute for compilation and publication of Imam Komeini,s works.
- Sayed Muhammad Mahdi Nabavian.*Ain-e- hekmat*. Specific Gradation of Being from Agha Ali Mudarres's Standpoint. Volume & Issue: Volume 7, Issue 25, Autumn 2015, Pages 139-172

کاربست آموزه صرافت وجود در اثبات و تبیین وحدت وجود در دیدگاه آقاعلی مدرس

محمدرضا ارشادی نیا^۱

چکیده: آموزه صرف‌الوجود از ابتکارات فلسفه اسلامی است، که در تاریخ فلسفه به ویژه حکمت متعالیه جایگاه پر نمودی دارد. حکمای متعالی با کاربست آن در مراحل مقدماتی توحید و جوب را به وحدت حقیقیه حقه و در مراحل نهایی توحید شخصی وجود را اثبات و تبیین کرده‌اند. در نقطه مقابل، برخی پژوهندگان آموزه صرف‌الوجود را با توحید شخصی متنافی پنداشته و تلاش کرده‌اند با برداشت‌های سطحی و شتاب‌زده از عبارات، این تنافی را در نظریه حکیم صمدانی آقاعلی مدرس طهرانی به نمایش بگذارند. به نظر آنان قائلان به وحدت وجود، حق را لاشرط مقسمی دانسته‌اند، اما حکما و از جمله آقاعلی مدرس، چون حق متعال را صرف‌الوجود می‌دانند که همان وجود بشرط لا و یکی از اقسام لاشرط مقسمی است، هرگز نمی‌توانند قائل به وحدت وجود باشند. سنجه این ادعا با صریح عبارات آقاعلی مدرس ناروایی آن را بر موضع آن حکیم و همسازی مقامات و اعتبارات وجود را با نظریه وحدت وجود آشکار خواهد ساخت.

تاریخ دریافت:

۱۳۹۹/۳/۱۲

تاریخ پذیرش:

۱۳۹۹/۶/۳۰

واژگان کلیدی:

صرف‌الوجود،
وحدت شخصی
وجود،
مقامات وجود،
حکیم مدرس
طهرانی

DOI: 10.30470/phm.2020.122988.1764

Homepage: phm.znu.ac.ir

۱. دانشیار دانشگاه حکیم سبزواری. mr.ershadinia@hsu.ac.ir

مقدمه

در وهله نخست حکیمانی که صرافت را درباره واجب تعالی به کار می‌بستند، به نزاهت واجب از ماهیت و نقص و عدم و حدود عدمی به‌ویژه برای اثبات وحدت واجب، نظر داشتند. ابن سینا در نفی ماهیت از واجب تعبیر به «مجرد وجود به شرط سلب عدم و سایر اوصاف» می‌کند و منظور خود را چنین اعلام می‌کند که حق موجود است به شرط عدم زیادت ترکیب (ابن سینا، ۱۴۰۴ ق: ۳۴۷). در سراسر تاریخ حکمت متعالیه، از ابتدا تا دوره معاصر، استناد به این آموزه برای تبیین مقاصد الهیات، به‌وفور مشاهده می‌گردد (صدرالمتألهین، ۱۳۵۴: ۲۹؛ ۱۳۶۸، ج ۱: ۱۳۵؛ ج ۶: ۱۵، ۲۴؛ امام خمینی، ۱۳۷۰: ۳۱۳)؛ لکن اثبات وحدت واجب متعال با آن، استفاده حداقلی است و همه مطلب نیست. قناعت به بهره‌جویی کمینه در شامه عرفانی حکمای متأله خرسندکننده نیست و گذر از این مقطع، ابتدا در سخنان سهروردی و سپس در نگاه میرداماد خود را بروز می‌دهد و به نگاه حداکثری مبدل می‌گردد و تقریری ارائه می‌گردد که مضاف بر وحدت تشکیکی وجود و وحدت وجوب، به وحدت شخصی وجود می‌توان نائل شد. در حکمت متعالیه پس از گذر از موضع وحدت تشکیکی و تفسیر اصل علیت به تطور و تشآن نیل به وحدت شخصی وجود میسر است.^۱ در این راستا آموزه صرافت وجود نیز به‌عنوان اصل کارساز چنین نقش ایفا می‌کند که فرض وجود ثانی، به عدم صرافت وجود بسیط و مطلق حق تعالی می‌انجامد و سایر تالی فاسدها از جمله محدودیت و ترکیب ذات متعال را نیز به دنبال خواهد داشت.

واکاوی نقش آموزه صرف‌الوجود در اثبات و تبیین توحید، به بررسی اعتبارات وجود و به تعبیر رساتر مقامات وجود یعنی اعتبارات لابلشرط (مقسمی و قسمی)، بشرط لا و بشرط شیء نیز می‌انجامد. حکمای متعالی در این راستا به بهترین وجه ورود پیدا کرده و نتایج توحیدی از این آموزه برگرفته‌اند. آنان «صرف شیء را با واحد به وحدت

۱. برای مطالعه رجوع کنید به: «اندیشه‌های وجودی ملاصدرا در تقارب با عرفا» مرضیه صادقی، مجله تأملات

حقیقه حقیقی که به هیچ وجه به دوگانگی و تکرار وجودی^۱ نمی‌انجامد، برابر دانسته‌اند. تنافی صرافت با کثرت انگاری، در مراحل نهایی حکمت متعالیه، امری نزدیک به بدیهی است. از آن جهت که تکثر نیازمند امتیاز کثرات با یکدیگر است و امتیاز سبب وجود خصوصیت در هریک از اطراف می‌گردد که طرف دیگر فاقد آن است و در این فرض منجر به ترکیب از فقدان و وجدان می‌گردد و ترکیب با صرافت ناسازگار است. علی‌رغم تأثیر این آموزه در اثبات توحید وجود و بیانات وافیه و مفصل حکمت متعالیه در این راستا، مقاله‌ای با عنوان «تشکیک خاص وجود از منظر آقاعلی مدرس»^۱ تلاش کرده تا آموزه صرافت وجود را در دیدگاه آن حکیم، منافی و معارض با وحدت وجود بینگارد و آن حکیم را نیز از این رهگذر از ابطال‌کنندگان وحدت وجود به شمار آورد. بررسی نشان می‌دهد این ادعا با واقعیت هیچ هم‌خوانی ندارد.

نخستین بار ابن‌سینا بود که ذات حق را، به‌عنوان وجود صرف به «مجرد وجود به شرط سلب عدم و سایر اوصاف» وصف کرد (ابن‌سینا، ۱۴۰۰ ق: ۳۱۶). پس از وی این سه‌روردی بود که گزاره «صرف‌الوجود» را در نظام نوری اشراقی ابداع کرد و به‌صراحت از توحید ناب سخن گفت (سه‌روردی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۳۵)^۲ و با این گزاره، آشکارا سخنی ناهموار و موضعی ناسازگار با همه مجادلاتش با ادله اصالت وجود به میان آورد. حکمای پس از او، این فراز مستحکم را نه‌تنها در وحدت وجود به کار بستند که مهم‌تر و فزون‌تر در وحدت وجود، آن را مبنای مستحکمی یافتند و به آن استناد کردند. پیش از همه حکیم‌الامام میرداماد توجه به محتوای این گزاره و آثار برآمده بر آن را به‌ویژه توحید وجود را، در جملاتی مختصر در حکمت ورزی برجسته ساخت (میرداماد، ۱۳۸۱، ۱۵۸؛ ۱۳۷۶: ۲۸۴).

آیا نیست که در صرف شیء تمایزی نیست؟ پس صرف وجودی که تمام‌تر از او نیست و او در مجد و بها تام و فوق تمام است به میزان نامتناهی در قوت و شدت،

۱. نبویان، سید محمد مهدی، (۱۳۹۴)، تشکیک خاص وجود از منظر آقاعلی مدرس، آیین حکمت، پاییز ۱۳۹۴، شماره ۵۲، ۱۳۹-۱۷۲.

۲. صرف‌الوجود الذی لا اتم منه کل ما فرضته فاذا نظرت فهو هو (سه‌روردی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۳۵).

هرچه را دوم او فرض کنی آنگاه که دقت کنی جز همان نخست نیابی. پس آن دوم همان نخست است. پس قیوم واجب چون از ماهیتی جز وجود پاک و مبراً است، پس نور حقیقی محض و وجود صرف خالص است که هیچ شیئی چه خصوص و عموم و ... هرگز با او آمیخته نگردد و او است که همه وجود است و همایش وجود است ... و جز او مطلقاً پرتوهای نور او و ترشحات جود او و سایه‌های ذاتش است (میرداماد، ۱۳۸۱: ۱۵۸).^۱

نوبت به حکمت متعالیه که رسید این گزاره نقش بی‌بدیل خود را نشان داد و در بسیاری از نقاط حساس در تبیین و اثبات مطالب فلسفی مؤثر جلوه کرد. در همه این مواضع، وجود صرف از تشبیه و تکرارپذیری مبرا می‌گردد؛ چراکه صرف حقیقت وجود جامع کل وجود است (سبزواری، ۱۳۶۰: ۴۲۴: ۴۶۷). در گام‌های اولیه در حکمت متعالیه، این آموزه نیز خود می‌نماید؛ اما به‌عنوان نقطه کمال وجود در نظام تشکیک خاص که به صرف‌الوجود منتهی می‌شود (صدرالمتألهین، ۱۳۶۸: ۶۹). در نظام استوار بر تشکیک در مراتب، فقط ذات حق عین حقیقت وجود و آشکارترین است و همه‌چیز دیگر مشوب به نقص و قصور و عدم و فقر است و مصداق معنای وجود بالذات، جز وجود صرف نیست که از او تمام‌تر در هستی نیست و بی‌حد و بی‌نهایت است (صدرالمتألهین، ۱۳۶۰: ۲۶). انتقال به توحید و بساطت از طریق وجود صرف نزدیک‌ترین راه است (سبزواری، ۱۳۶۰: ۷۱۷)؛ خواه توحید و جوب به وحدت حقه منظور باشد (صدرالمتألهین، ۱۳۶۸، ج ۱: ۱۳۵؛ سبزواری، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۱۱)؛ طباطبایی، ۱۴۱۶ ق: ۵۷: ۱۴۰: ۲۷۸) و خواه توحید به وحدت شخصی وجود. مراحل نهایی در

۱. أليس لا ميز في صرف شيء، فصرف الوجود الذي لا أتم منه و هو تامّ المجد و البهاء و فوق التمام بما لا يتناهي من القوة و الشدة، كل ما فرضته على أنه ثان له، فإذا حدقت النظر فيه لم تجده إلا نفس الأول، فكان هو بعينه. فالقيوم الواجب بالذات، إذ تقدس عن ماهية وراء الوجود، فهو النور الحقّ المحض و الوجود الصّرف البحت، الذي لا يشوبه شيء، من خصوص و عموم و تحييت و إرسال أصلاً و هو كلّ الوجود و كلّ الوجود ... و ما سواه على الإطلاق لمعات نوره و رشحات جوده و ظلال ذاته. (میرداماد، ۱۳۸۱: ۱۵۸).

۲. صرف الوجود كثرة لم تعرضا لأنه إما التوحد اقتضى فهو و إلا واحد ما حصل أو كان في وحدته معللاً. (سبزواری، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۱۱).

حکمت متعالیه با الهام از گوهر سخن شیخ اشراق و میرداماد، به سمت به کارگیری صرف الوجود در اثبات و بیان وحدت شخصی وجود روانه است. صدرالمتألهین با چنین پشتوانه تاریخی به توحید وجود می‌پردازد.

آنچه ترا هشیار می‌سازد که وجود متعال او وجود هر شیئی است، این است که وجودش عین حقیقت وجود و صرف وجود است؛ بدون این که عدم و کثرت به او راه یابد. پس اگر وجود او وجود هر شیء نباشد، نه بسیط است؛ نه محض وجود. بلکه وجود برخی و عدم برخی دیگر است که در این صورت، ترکیب از وجود و عدم و خلط بین امکان و وجوب پیش می‌آید و این مطلبی محال است؛ بنابراین ضرورت دارد وجود حق متعال بر اثر صرافت وجود همه موجودات باشد و هیچ خرد و کلانی را فروگذار نکرده باشد. بر این اساس هیچ چیز از کُنه ذات او بیرون نیست؛ زیرا او است که تمام هر چیز و مبدأ و غایت آن است و تعدد و تکثر و جدایی بین موجودات بر اثر نقصان‌ها و امکان و کمبودها از درجه تمام و کمال است. او اصل و حقیقت در موجودیت است و هر چه جز او است شوون و حیثیاتش؛ و او ذات است و جز او اسما و تجلیاتش و سایه‌ها و پرتوهایش؛ و او حق است و جز وجه کریم او همه پوچ؛ «همه چیز نابود است مگر وجه او» (صدرالمتألهین، ۱۳۶۰: ۳۷).

صدرالمتألهین با الهام از آیات الهی نیز به همان نتیجه عقلانی و برهانی نائل می‌گردد. به نظر او اقتضای «صمدیت»، فردانیت و صرافت در وجود و صفات باری تعالی است؛ زیرا تمام کمالات در حق، بالفعل است. پس چنانچه وجود حق حقیقت وجود است بدون شوب عدم و امکان، او همه وجود و همه اش وجود است (صدرالمتألهین، ۱۳۶۰: ۳۸). تعبیر «کل وجود» چنانچه در سخنان سهروردی و میرداماد تکرار شد، در

۱. و مما ینبَهِک علی أن وجوده تعالی وجود کل شیء أن وجوده عین حقیقه الوجود و صرفه من غیر شوب عدم و کثرة فلو لم یکن وجودا لکل شیء لم یکن بسیط الذات و لا محض الوجود بل یكون وجودا لبعض الأشياء و عدما لبعض فلزم فیه ترکیب من وجود و عدم و خلط بین امکان و وجوب و هو محال. فإذن یجب أن یكون وجوده تعالی لکونه صرف حقیقه الوجود وجودا لجميع الموجودات «لا یُعَادِرُ صَغِيرَةً وَ لا کَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا» فلا یخرج من کنه ذاته شیء من الأشياء لأنه تمام کل شیء و مبدؤه و غایته و إنما یتعدد و یتکثر و ینفصل لأجل نقصاناتها و إمكاناتها و قصوراتها عن درجه التمام و الکمال فهو الأصل و الحقیقه فی الموجودیه و ما سواه شوونه و حیثیاته و هو الذات و ما عداه أسماؤه و تجلیاته و هو النور و ما عداه ظلاله و لمعاته و هو الحق و ما خلا وجهه الکریم باطل «کُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» (صدرالمتألهین، ۱۳۶۰: ۳۷).

اینجا مفاد وحدت وجودی خویش را نشان می‌دهد.

۱. بررسی ادعای تنافی صرافت با وحدت شخصی وجود

ادعاهای مقاله پیش گفته متکی و مستند به عبارات خودساخته‌ای است که از بیانات حکیم برداشت کرده و آن عبارات را در اثبات مقصود خود طوری جهت داده تا مدعا را بر آن مترتب ببیند.

۱-۳. وجود صرف به‌عنوان مرتبه

مقاله با جعل عنوان «خداوند اولین مرتبه موجودات و بشرط لا و صرف» متکی به برداشت خود، عبارت سازی کرده و این جملات خود را به‌عنوان عبارات حکیم آقاعلی مدرس نقل کرده و به آثار او ارجاع داده است:

اولین مرتبه از وجود در نظام تشکیکی وجود واجب تعالی است که وجودی است بشرط لا، یعنی وجودی که در مرتبه ذاتش از جمیع حدود و قیود وجودی، عدمی و ماهوی میراست و از این رو، «وجود صرف و صرف وجود» است. چنین وجودی جمیع مراتب حقیقت وجود را واجد بوده، واجب‌الوجود من جمیع الجهات است؛ زیرا اگر در مرتبه ذاتش فاقد مرتبه‌ای از مراتب وجود باشد و واجب من جمیع الجهات نباشد، محدود می‌شود که این امر خلف در صرف بودنش است (مدرس ۱۳۷۶: ۶ و ۲۲۷؛ همو ۱۳۷۸: ۱۲۳/۲)؛ (نیویان، ۱۳۹۴: ۱۵۳).

این که در کجا حکیم، هستی را سلسله‌ای مرکب از واجب و ممکن قلمداد کرده و واجب تعالی را اولین مرتبه آن برشمرده و این که کجا نظام تشکیک در مراتب را برای تفسیر نهایی آفرینش برگزیده یا اگر برگزیده، چگونه بر آن استوار مانده و به سیر فلسفی رو به تعالی خود ادامه نداده، مطلبی است که باید آن را در ارجاع‌هایی که عبارات مقاله به آن مستند شده است، جستجو کرد؛ اما در هیچ‌یک از ارجاع‌ها، نشانی از ادعای تشکیک در مراتب نیست. فقط حکیم تکیه بر صرف وجود و صرف وجود و وجدان دارد که نتیجه آن وحدت وجود و

وجدان همه کمال موجود بماهو وجود است و هر کمال درباره هر موجود تصور شود، در حق متعال موجود است. این مطلب خود می تواند مضاف به وحدت و جوب، به وحدت وجود نیز راهنمای خوبی باشد. در ارجاع نخست از مدعای مقاله اثری نیست، عبارت حکیم چنین است:

بدان که صرف هر حقیقت، عبارت است از آن حقیقت به نهجی که خالی باشد از آنچه مقابل آن حقیقت بود... صرف حقیقت وجود، وجودی بود که از جمیع جهات عدمیّه و جمله حیثیّات ماهویّه و کافه مفاهیم، در مرتبه ذات خود، خالی و میرا بود و چون چنین باشد، جمیع انحاء وجود را به آن جهت که وجود است واجد بود؛ لکن به نحو بساطت. چه اگر به نحو ترکیب واجد بود، محدود شود و محدودیت مخالف صرافت باشد (مدرس طهرانی، ۱۳۷۶: ۶).

چنانچه مشهود است در این عبارات نه تنها سخن از تشکیک نیست، بلکه سخن از این است که «صرف حقیقت وجود از جهات عدمی میرا و همه انحاء وجود را واجد است». چنین وجودی اگر با وجود خود شامل و واجد و محیط بر سراسر اقلیم وجود نباشد، یعنی هستی او از توحید شخصی وجود برخوردار نباشد، سبب مرکب شدن وجود حق از وجود و عدم می گردد و این برخلاف صرافت او است.

در ارجاع دوم نیز کمترین نشان از ادعای مقاله به چشم نمی آید. این عین عبارت حکیم است:

پس از تصدیق به وجود واجب الوجود بالذات و للذات که صرف حقیقت وجود و وجود صرف بود آنچه از کمالات وجود بماهو وجود باشد... واجب الوجود بالذات و للذات او را در مرتبه ذات واجد بود، همچون شریک باری... لهذا هرچه شریک باری فرض شود، در نظر اول، عین واجب الوجود باشد. در نظر دوم، چنانکه شیخ متأله مقنن قوانین اشراییین فرماید: صرف الوجود الذی لا اتم منه کما فرضته ثانیاً فاذا نظرت إلیه فهو هو. پس از بیانات سابقه وحدت در وجود ثابت گردید و از این بیانات، کثرت و البته وحدت از آنجا که با همه کثرات بود مابه الاشتراک باشد و هر مرتبه و فردی

از کثرت مابه‌الامتياز. آیا مابه‌الاشتراک در وجود به ذات و سنخ مغایر باشد با مابه‌الامتياز، چنانکه در ماهیات چنین بود؟ یا آن که مابه‌الاشتراک در وجود عین مابه‌الامتياز بود؟ یعنی مابه‌الامتياز از سنخ مابه‌الاشتراک و مرتبه‌ای از مراتب سریان او باشد و مابه‌الاشتراک در مرتبه حدّ وجودی مابه‌الامتياز بود، اگرچه مابه‌الامتياز به آن جهت که مابه‌الامتياز باشد، در مرتبه اطلاق وجودی مابه‌الاشتراک نباشد... و اثبات این مطلب یعنی عینیت مابه‌الامتياز و مابه‌الاشتراک به نهجی که ذکر شد در حقیقت وجود به بیان بعضی از مطالب محتاج باشد (مدرس طهران، ۱۳۷۶: ۲۲۷).

در این سه ارجاع، این تنها موردی است که سخن از مابه‌الاشتراک و مابه‌الامتياز به میان آمده، اما ساده‌انگاری است اگر کسی از این عبارات در تشکیک مراتب متوقف گردد. اگرچه سخن گفتن از مابه‌الاشتراک و مابه‌الامتياز و عینیت آن دو، موهم آن است؛ لکن باید توجه داشت سخن در چه فضایی است. فضای سخن در بیان وحدت در عین کثرت و سریان مابه‌الاشتراک در حقیقت مابه‌الامتياز و در عینیت آن دو از یک‌سو و تفاوت مابه‌الاشتراک با مابه‌الامتياز در این که در مرتبه حدّ وجودی مابه‌الامتياز است و مابه‌الامتياز در مرتبه حدّ وجودی مابه‌الاشتراک نیست، همه خبر از این می‌دهد که حکیم از تشکیک در مراتب عبور کرده و به تشکیک در مظاهر و سریان ظاهر در مظاهر می‌اندیشد. از این رو حکیم بیان آن را محتاج به مطالب مفصلی در هستی‌شناسی می‌بیند که تفسیر دقیق صرافت وجود پشتوانه آن است و گرنه کثرت رتبه‌ای و وحدت سنخی برآمده از تشکیک در مراتب، نیازی به این همه بحث تفصیلی و مبسوط ندارد که حکیم در بدایع‌الحکم به آن همت گمارده است.

در ارجاع سوم نیز هیچ نشانی از مدعای مقاله نمی‌توان باز یافت تا مقصود مقاله در معارضه با وحدت وجود تأمین گردد. عبارات حکیم چنین است:

فهو واجب‌الوجود بالذات و للذات و واجب‌الوجود بالذات و للذات واجب‌الوجود من جميع الجهات و الحیثیات، فلیس فیہ بذاته الا جهة واحدة هی جهة وجوب الوجود فهو صرف وجوب الوجود و صرف الشیء لایتکرر فلا مکافؤ له فی فعله و لا مماثل له فی ذاته و لا مشابه له فی وصفه و لا مشارک له فی اسمه و اذ لیس فیہ قوه و لا امکان و لا تجدد و لا حدثان و لا فقد و لا نقصان، لأنه صرف‌الوجود و الوجدان

فکل کمال للموجود بما هو موجود بما هو کمال للموجود بما هو موجود ثابت له فی ذاته (مدرس طهرانی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۲۳).

براستی مقاله از طرح موضوع صرافت وجود واجب در ردیف موضوعاتی که برای انتساب معارضه با وحدت وجود به حکیم مؤثر پنداشته، چه می‌جوید؟ آیا چنانچه مدعی است می‌تواند آن را در نفی وحدت وجود به کار بگیرد؟ آیا حکیم با طرح این موضوع و تبیین مفصل آن چنین هدفی را دنبال می‌کند؟ آیا تشکیک خاص الخاصی (تشکیک در مظاهر) و صرافت وجود با هم ناهمخوانی دارند؟ به نظر مقاله پاسخ به همه مثبت است. پاسخی که با منطق و ضمیر حکمت متعالی کمترین سازگاری ندارد. از این رو به ادعای ترکیبی دیگری روی می‌آورد تا بنا و مبنا را ویران نشان دهد.

۱-۲. گزارشی شتابزده و ناقص از وحدت وجود

ابتدا مقاله نقل ناهنجار دیگری را از برداشت خود از عبارات حکیم، به‌عنوان موضع نهایی وی و به جهت تمهید «نقد وحدت شخصی وجود» از سوی حکیم، چنین واگو می‌کند:

مدعی عرفا سه امر است: ۱. وجود خداوند تنها مصداق حقیقی برای مفهوم وجود است. ۲. این وجود در مقام ذاتش لایشرط مقسمی است و هیچ‌گونه تعیینی ندارد؛ لذا وجود بشرط لا و صرفی که فلاسفه به خداوند نسبت می‌دهند، مرتبه‌ای از مراتب و شأنی از شؤون وجود لایشرط خواهد بود؛ نه خود او. ۳. درعین حال، این وجود واحد شخصی، حسب مظاهر و تعینات است که متکثر می‌شود (مدرس، ۱۳۷۸: ۱/۲؛ همان: ۲۷۹؛ ۵۰۱/۳-۵۰۳؛ ۳۸۴؛ ۱۳۷۶: ۳۳۳-۳۲۵)؛ (نیویان، ۱۳۹۴: ۱۶۳).

در این مطلب شکی نیست که بنابر خوانش وحدت وجودی، مصداق وجود منحصر به فرد است؛ لکن در توجیه کثرات موضع‌گیری‌های متعددی وجود دارد. برخی از قائلان به وحدت وجود با عبارات مختلف، کثرات را به کلی منکر گشته‌اند؛ اما در حکمت متعالیه تلاش فلسفی بر توجیه مستدل کثرات است؛ اما نه به‌عنوان موجودات متأصل و مستقل؛ بلکه به‌عنوان مظاهر و تجلیات و تطورات همان وجود واحد حق. آنچه با عنوان شماره دوم ادعا شده که وجود حق لایشرط مقسمی است و با وجود بشرط لا

یعنی وجود صرف مدعای فلاسفه منافات دارد و نمی‌توان با چنین تصویری به وحدت وجود نائل شد، ادعایی است که از خلط مقام ذات و مقام فعل حق ناشی شده است. این جمله که: «وجود بشرط لا و صرفی که فلاسفه به خداوند نسبت می‌دهند، مرتبه‌ای از مراتب و شأنی از شؤن وجود لا بشرط خواهد بود، نه خود او»، در کدام عبارت حکیم می‌توان اثری از آن دید؟ حکیم آقاعلی خود به‌نوعی این دو را بر یکدیگر منطبق دانسته و به‌عنوان تفنن در تعبیر محسوب کرده است، نه این که یکی مرتبه‌ای از مراتب و شؤن دیگری باشد. پس از این عبارات وی را ملاحظه خواهیم کرد. استاد آشتیانی به این مطلب چنین پاسخ داده است.

اگر وجود مطلق به حق اطلاق شود، مراد از مطلق لا بشرط مقسمی است، نه قسمی. وجود در مرتبه ذات و اصل حقیقت تعین ندارد؛ نه از فرط ابهام که در ماهیات است؛ بلکه از فرط تمامیت و صرافت و محوشت چنین حقیقتی نمی‌شود بشرط لا از تعینات امکانیه باشد؛ بلکه لا بشرط است... قائلان به این قول تصریح کرده‌اند که وحدت اصل حقیقت وجود، وحدت اطلاقیه شخصیه است و چون اصل حقیقت به نحو صرافت و محوشت موجود است، ثانی از سنخ خود ندارد؛ بلکه موجودات اطوار و ظهورات و تعینات و نسب او هستند؛ نه اصل حقیقت وجود (آشتیانی، ۱۳۷۶: ۲۰۰).

۳-۱. اتهام کثرت انکاری و متنافی دیدن صرف وجود با وحدت وجود

ادعای اتهام گونه بعدی مقاله این است که حکیم با وحدت شخصی وجود به دو دلیل مخالف است! و هر سه نکته‌ای را که مفاد وحدت شخصی وجود است، باطل می‌داند! از این رو اصرار دارد موضع تکررانگاران‌ای را به حکیم نسبت دهد که سایر موجودات را همانند خداوند مصداق بالذات وجود به شمار آورد. نیز تنافی صرف‌الوجود با لا بشرط انگاشتن وجود حق، رهاورد دیگری است که سدی بزرگ درباره رأی به وحدت وجود محسوب کرده است.

مرحوم مدرس هر سه نکته را در مدعای عرفا باطل می‌داند؛ زیرا مطابق آنچه گذشت، اولاً کثرت در وجود، حقیقی است؛ نه اعتباری. یعنی موجودات حقیقتاً

متکثرند و با یکدیگر امتیاز دارند و لذا سایر موجودات نیز مانند وجود خداوند مصداق بالذات مفهوم وجودند. ثانیاً وجود خداوند بشرط لا و صرف الوجود است؛ نه لابشرط و آنچه لابشرط است، فعل مطلق خداوند است؛ نه ذات آن (نبویان، ۱۳۹۴: ۱۶۳).

دو نکته‌ای که در این عبارت، به هم پیوند زده شده است، جای بسی تأمل دارد. این که «کثرت حقیقی است نه اعتباری» چه مؤونه علمی و حکمی آن را پشتیبانی می‌کند؟ آیا این همان سخنان عوام‌پسند متکلمان اشعری و ظاهرگرایان در تبیین‌انگاری وجود نیست؟ پس حکمت متعالیه به کدام عنصر تعالی بخش خود، از دیگر مکاتب فلسفی ممتاز است و باید آن را از شیوه‌های مرسوم بازشناخت؟

آیا مقاله ادعا دارد حکیم مؤسس، رجوعی قهقرایی به حکمت مشایی یا به مواضع متکلمان اشعری و امثال ایشان، در متباین و متکثر انگاشتن وجود به تکثر حقیقی نموده است؟ آیا کتابی مبسوط و موفور از مطالب و مسائل نهایی حکمت متعالیه با عنوان «بدایع الحکم» نوآوری و ابداعاتش به همین واپس‌گرایی‌ها منوط است؟ بسنده است اشاره گردد که هر تعبیری شایسته تکثر در مظاهر باشد، قطعاً تکثری نیست که مقاله به دنبال ابطال وحدت وجود به وسیله آن است. این ادعا که «سایر موجودات نیز مانند وجود خداوند مصداق بالذات مفهوم وجودند» ویژه کدام فضا است؟ مقاله ادعاهایش را برآمده از مطالعه و پژوهش در کدام نظام معرفتی و فلسفی می‌داند؟

اکنون به استدلال دوم که مربوط به موضوع مقاله یعنی مقام صرافت و اعتبارات وجود است می‌پردازیم. آیا این استدلال قاطعی است که چون به نظر حکما «وجود خداوند بشرط لا و صرف الوجود است، نه لابشرط و آنچه لابشرط است فعل مطلق خداوند است، نه ذات آن» پس وحدت وجود به کلی باطل است! آیا حکیم خود به این مطلب توجه نداشته است؟ اکنون به تفصیل موضع حکمای نامور متعالی و بیش از همه موضع حکیم آقاعلی مدرس را در این راستا مشاهده خواهیم کرد تا ناروا بودن این ادعای مقاله آشکار گردد.

۲. وجود صرف به مثابه «کل وجود»

تعبیر حکمای متعالی و حکمای پیش از آنان، نشان می‌دهد نه تنها منافاتی بین وحدت وجود و صرافت آن نیست؛ بلکه صرافت خود دلیلی مستحکم بر وحدت وجود است. در وهله نخست، این شیخ اشراق بود که گزاره سنجیده «صرف الوجود الذی لا أتم منه کلّ ما فرضته فإذا نظرت فهو هو إذ لا میز فی صرف شیء» (سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۳۵) را در جهت استحکام بخشی به این سخن استوارش اعلام کرد: «هو الوجود الصرف البحت الذی لایشوبه شیء أصلاً من خصوص و عموم و ما سواه لمعنه عنه او لمعنه عن لمعنه لا یمتاز الّا بکماله و لأنه کله الوجود و کلّ الوجود» (سهروردی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۳۵). پس از او میرداماد این جملات وزین را به منصفه فلسفه و حکمت اسلامی نمایان ساخت (میرداماد، ۱۳۸۱: ۱۵۸؛ ۱۳۷۶: ۲۸۴). سپس حکمای متعالی از صدر المتألهین تا حکیم سبزواری و آقاعلی مدرس بر این رویه استقامت ورزیدند تا وحدت شخصی مطلوب را به تقریرهای گوناگون در اختیار توحید جویان بگذارند و اکنون تفصیل را در سخنان آنان با محوریت مواضع آقاعلی مدرس پی می‌گیریم.

صدر المتألهین مدخلی را با عنوان «کل الوجود» می‌گشاید تا آموزه نغز وحدت وجود را از طریق آن به منصفه انظار برکشد. در نگاه او واژگان «کل الوجود» مشیر به وحدتی خاص است که منافی با ترکیب و مستلزم بساطت است و ریشه این مطلب به وجود مجرد از شوائب برمی‌گردد.

به این دلیل که واجب مجرد وجود پابدار به ذات خود، بدون هیچ شائبه کثرت است. پس شیئی از اشیا از او مسلوب نیست و او تمام هر شیء است. پس به وحدانیت خویش کل اشیا است نه شیئی از اشیا؛ زیرا وحدت او عددی نیست تا از تکرارش اعداد حاصل گردد؛ بلکه وحدت حقیقی است که همتایی در وجود ندارد (صدر المتألهین، ۱۳۸۲: ۴۷).

پس از او حکیم سبزواری صریح‌ترین تعبیر را در این باره ابراز داشته است: «فانه إذا أخذ صرفاً کان کل وجود» (حکیم سبزواری، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۹۰). این آموزه چنان از محتوای غنی فلسفی برخوردار است که در ادوار مختلف تا دوره معاصر برای حل معماهای پیچیده در الهیات کارساز و در ادبیات فلسفی رایج و دایر بوده است.

برهان می‌گوید: صِرْفُ الْوُجُودِ كُلُّ الْأَشْيَاءِ، وَ لَيْسَ بِشَيْءٍ مِنْهَا. همه چیز است؛ لکن نه به تعینات. همه وجود را واجد است؛ نه به‌طور تعین؛ به‌طور کمال مطلق (امام خمینی (ره)، ۱۳۷۵: ۱۵۹).

حکیم تعالی اندیش آقاعلی مدرس نیز بارها اعلام کرده که واجب‌الوجود همان وجود صرف است و ماسوا که برخوردار از ماهیات امکانی هستند، به‌خودی‌خود «از موجودیت عاری و از کمالات موجودیت خالی‌اند... وجودات امکانیه حقایق تعلقیه و حیثیات ارتباطیه‌اند؛ هالکات الذوات و قاصرات الأنیاتند؛ ناقصات الحصولا، فانیات الهویات‌اند». با این اوصاف ممکنات در جنب موجود صرف، مصداق کریمه «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» هستند و یادآور این جمله می‌باشند که «لیس فی الدار غیره دیار» (مدرس طهرانی، ۱۳۸۰: ۷۸). تبعی گذرا تنها در بدایع الحکم، کثرت کاربست این آموزه، تأثیر پایدار و نقش بی‌بدیل آن را در گستره حکمت‌پردازی حکیم و نگره توحید وجودی او نشان خواهد داد.

۳. مراتب وجود

چنان‌که پیش‌ازین یادآوری شد، مراتب در اینجا به معنای تشکیکی آن نیست. گاهی از آن به مقامات یا اعتبارات وجود سخن گفته‌اند. حکمت متعالیه به مراتب وجود به معنای اصطلاح عرفانی آن پرداخته و جایگاه هریک از مراتب را تعیین کرده و نسبت هریک را با یکدیگر، نیز نسبت مقسم را با هریک مشخص کرده است (صدرالمتألهین، ۱۳۶۸، ج ۲: ۳۲۷). حکیم مدرس طهرانی نیز برای وجود مراتب سه‌گانه را با اعتبارات مشهور لابشرط و بشرط لا و بشرط شیء در نظر دارد (مدرس طهرانی، ۱۳۸۰: ۲۲۳). «وجود بشرط لا هنگامی گفته می‌شود که عاری از جمیع حدود و قیود وجودی یا ماهوی باشد. در این صورت این حقیقت صرف وجود و صرف حقیقت وجود به شمار می‌آید که در زبان حکمای متأله که همان عرفای کامل هستند، به هویت غیبی و غیب مطلق و احدیت صرف و... نامیده می‌شود» (مدرس طهرانی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۴۲؛ ۱۳۸۰: ۲۸۳؛ ۳۵۶).

مرتب دوم، وجود لابشرط است؛ یعنی لابشرط قسمی که وجود مطلق امکانی است

و نفس رحمانی و فیض مقدس نام دارد. این مرتبه از وجود به حسب ذات نه مقید به قیود و نه محدود به حدود امکانی است و نه به عدم آنها. به حسب ذات آنها این وجود در هیچ یک موجود نیست؛ اگر چه با همه هست. پس با ثابت ثابت و با متجدد متجدد است با عقل عقل است و با نفس نفس و با طبع طبع و با هیولا هیولا و با بدایات بدایت و با نهایت نهایت. با حفظ مراتب و ترتیب مظاهر از اشرف به اخس و سپس از اخس به اشرف. برای او است مظهریت نخست و اتم و جلوه گاه اعلی اکمل و روح اعظم محمدی در بدایات و نیز در نهایت. صدور این مرتبه از وجود از مبدأ اعلی عین صدور همه وجودها و هستی‌ها است که تقرر ماهیات به او وابسته است؛ و آن همان قلم اعلی است... (مدرس طهرانی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۴۴؛ ۱۳۸۰: ۲۸۵؛ ۳۵۶). مرتبه سوم، وجود بشرط شیء است که وجود مقید و حد پذیر از حدود وجودی و ماهوی است (مدرس طهرانی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۴۴).

حکیم همه مطلب را درباره نسبت این سه قسم وجود و رابطه آن با مقسم نیز بیان کرده است. نخست این که حقیقت وجود در هر سه قسم سریان دارد. البته بارها چگونگی این سریان را حکیم خود تبیین کرده است. سریان نه به سریان حلولی است که سریان ظاهر در مظاهر خویش است. سپس اگر نظر به حقیقت وجود باشد، بدون تخصص به اعتبارات بشرط لا و بدون تقید به شرط شیء و بدون اطلاق لابشرطیت، جز حقیقت وجود چیزی بیش نیست و این حقیقت وجود است که متصف به این اعتبارات است.

حقیقت وجود به حسب ذات که ساری در همه مقامات وجود بود، چون نظر مقصور به نفس ذات او شود و از حاق ذات او خارج نشود، همان حقیقت وجود بود و بس، نه متخصص بود به تخصص بشرط لائیت و نه متقید بود به تقید بشرط شیئت و نه متصف باشد به اطلاق و عموم لابشرطیت، با آن که در آن مقام که بشرط لا بود، یعنی به صرافت ذات خود متجلی و متحقق باشد بشرط لائیت؛ یعنی معنون این عنوان که صرافت و محووضت در وجود بود عین ذات او باشد به نهجی که آن حقیقت به نفس ذات خود خالی از کافه اغیار اگر چه حدود وجودیه بود متحقق باشد و در آن مقام که لابشرط بود، محکی عنه این حکایت که سریان وجودی و تجلی او باشد در جمله حدود وجودیه و شؤون و اطوار ذاتیه خود نفس ذات او بود و هم در

هر مقام که بشرط شیء باشد مایطابق این مفهوم که تقدید و ظهور و تجلی او بود در مظهر حدی از حدود وجودیه در مرتبه ذات آن مظهر به حساب تعیین و تحدید او متحقق و متجلی بود و عین تمام او باشد اگرچه آن حد به حساب مقام اطلاق و ارسال او عین او نباشد و الا به سریان او ساری شود (مدرس طهرانی، ۱۳۸۰: ۳۵۶).

حکیم با تفاوت نهادن این سه اعتبار درباره ماهیت با اعتبار آن درباره وجود به همه سوء برداشت‌ها پایان می‌دهد. این که لا بشرط در هر سه مقام حضور دارد، تصریح به این است که لا بشرط در مقام وجود صرف نیز حضور دارد و نمی‌توان از اعتبارات وجود در سخن عرفا، تنافی با موضع حکمای متعالی درباره وجود صرف را نتیجه گرفت.

وجود لا بشرط را در حقیقت وجود سه مقام بود. یکم مقامی که او را در نظام وجود بود که به حساب آن مقام از مقام بشرط لا متأخر و بر مقام بشرط شیء متقدم باشد. دوم مقامی که او را بود در وجود بشرط لا که او را وجود صرف و وجود بحت نامند... سیم مقامی که او را بر وجه حقیقت و نزول و سریان در حدی از حدود وجودیه امکانیه بالذات و با حدی از حدود عدمیه و یا ماهویه مناسبت آن حد باشد. به خلاف لا بشرطی که در ماهیات اعتبار کنند؛ زیرا که او را مقامی خاص به خود با اتصاف به وصف لا بشرطیت با قطع نظر از مقام بشرط شیء و بشرط لا نباشد؛ بلکه در تحقق تابع بشرط شیء و بشرط لا بود و هم در بابت جعل تابع و مجعول به جعل هریک از این دو باشد و در سخن وجود چنانکه ذکر کردیم لا بشرط را در نظام وجود مقامی بود خارج از مقام بشرط لا و متأخر از او و منبعث از او و مجعول بالذات او و مقدم بر بشرط شیء و ساری در او و مقوم ذات او بر وجه بساطت. یعنی تمام حقیقت او بود در مقام او. پس این مقام از وجود ساری در همه وجودات و موجودات باشد و به جعل او جمیع وجودات و موجودات مجعول شوند و این مقام اطلاق ملازم سریان را ولایت مطلقه و ولایت کبرا نامند (مدرس طهرانی، ۱۳۸۰: ۳۵۹).

سخنان حکیم بیش از این به وضوح می‌گراید و تکرار و تفصیل و تفنن در بیان به این منظور است که این نکات دقیق جایگاه خود را در نظریه پردازی بیابد. نسبت لا بشرط مقسومی با هریک از اقسام بزنگاه حل مسأله‌ای است که آن مقاله دچار شبهه شده و از این رو حکیم را در صف منکران وحدت وجود پنداشته است. همه مطلب در سریان لا بشرط مقسومی در هریک از اقسام حتی در بشرط لا نهفته است؛ که تصریح آن در

سخنان حکیم جای شبهه تنافی انگاری باقی نمی‌گذارد.

این اطلاق و سریان که در لاشرط قسمی ذکر یافت و هم تحدد و تقید در به‌شرط شیء و هم تقدس و تنزه در بشرط لا از اصل حقیقت وجود که لاشرط مقسمی بود، خارج باشد، به‌حسب اخذ و اعتباری که مطابق نفس‌الامر بود و او ساری باشد در جمیع این مقامات و در مقام اخذ و اعتبار او به نهجی که مقصور باشد ملاحظه و نظر به حاق ذات او، خالی بود از قیود این اقسام، چنانکه هر مقسم را نسبت به اقسام خود حال چنین باشد و این سریان و اطلاق وجود که او را باشد، عین ذات او بود، به‌حسب حقیقت، نه به‌حسب عنوان؛ زیرا که عوارض حقایق وجودیه بماهی حقایق وجودیه علی‌الإطلاق عین آن حقایق باشند به‌حسب حقیقت (مدرس طهرانی، ۱۳۸۰: ۳۶۱).

این که مقامی از وجود چنان صرف و ناب است که در همه کمالات وجودی خود، موصوف به وحدت صرف است به معنای نفی کثرت در قلمرو وجود نیست. «وحدت در عین کثرت» مفسر این مقصود است؛ اما کثرت برآمده از ظهور حق در مظاهر خود که کثرت و وحدت به هم دیگر قابل ارجاع است.

در نظام وجود، هم کثرت در سنخ وجود بود هم وحدت، لکن کثرت به وجه اعلی و صعود عین وحدت باشد، آن نحو از عینیت که مفاد حمل اولی بود در ماهیات و وحدت به نحو ادنی عین کثرت بود، نه آن نحو از عینیت که مفاد حمل اولی باشد، علا بحوله و دنی بطوله؛ التوحید ظاهره فی باطنه و باطنه فی ظاهره؛ عال فی دنوه و دان فی علوه (مدرس طهرانی، ۱۳۸۰: ۳۶۰).

این اوصاف هیچ‌گاه با آموزه تشکیک در مراتب، یا تباین‌انگاری علی و کثرت ماهوی، نسبت به مراتب و مقامات وجود سازگار نیست و فقط تبیینی را می‌پذیرد که علو و دنو و ظهور و بطون را به هم بسته و درهم‌تنیده نشان دهد و جز تبیین برهانی وحدت در وجود و کثرت در مظاهر، در حکمت متعالیه و عرفان نظری، کسی از آن در جایی دیگر سراغ ندارد.

۴. جایگاه صرف‌الوجود در مراتب وجود

سخن از مراتب وجود اشتباه انداز است؛ زیرا سخن از مراتب، یادآور تشکیک وجود به تشکیک خاصی است. لکن وقتی این سخن در فضای مراحل نهایی حکمت متعالیه است، به قطع و یقین «مراتب وجود» باید به گونه‌ای معنا شود که در این فضا، طبقه‌بندی تباین انگار از وجود ارائه نگردد. حکیم مرتبه صرف الوجود را با نام گذاری‌های دیگر چنین تطبیق کرده است.

حقیقت واجب‌الوجود بالذات و للذات - جل جلاله - صرف حقیقت وجود بود و او را به هیچ وجه من‌الوجه تعلقی به ماهیتی از ماهیات و تقیدی به قیدی از قیود عدمیه و تحددی به حدی از حدود وجودیه نباشد و در زبان بعضی از اهل عرفان و تصوف این حقیقت را هویت مطلقه واحدیه صرفه و حقیقه الحقایق و جمع الجمع و غیب الغیوب و وجود لابشرط نامند؛ و در زبان محصلین حکما وجود بشرط لا و وجود بحت گویند (مدرس طهرانی، ۱۳۸۰: ۸۶).

حکیم رابطه وجود صرف را با سایر مراتب وجود، با رعایت اختصار، با اوصافی به‌سان احاطه، اطلاق، بساطت و ظهور وحدت در کثرت بیان می‌کند تا تفاوت دو اعتبار لابشرط و بشرط لا را نیز آشکار کند. به این بیان که اگر احاطه حق بر موجودات فقط از جهت وجودی آن‌ها و «عدم اعتبار حدود» مدنظر باشد، اعتبار لابشرط را بر آن موافق دیده‌اند و اگر به شرط «تجرد و اعتبار عدم حدود» باشد، اعتبار بشرط لا را بر آن پسندیده‌اند؛ بنابراین هر دو اعتبار برای یک مرتبه وجود است و اعتبارات و زاویه دید متفاوت است؛ نه این که این دو اعتبار سبب ناسازگاری مواضع حکما و عرفا گردد. جالب است که حکیم در دید همه این رتبه را یکسان می‌بیند.

و در این مرتبه از وجود در نزد جمیع نه اسمی بود نه رسمی، نه نعتی بود نه وصفی و محیط باشد به جمیع وجودات و کمالات وجودات به آن جهت که وجودند بر وجه اطلاق و عدم اعتبار حدود و یا بر وجه تجرد و اعتبار عدم حدود و در مرتبه ذات به نحو وحدت و بساطت و جمع و بر کافه موجودات به‌طور ظهور وحدت در کثرت و سریان جمع در فرق در مرتبه متأخره از مرتبه ذات (مدرس طهرانی، ۱۳۸۰: ۸۶).

حکیم خود احاطه حق را به معنای وحدت وجودی آن، تفسیر کرده است. ذات حق

از احاطه سریانی در موجودات و اتحاد با آن‌ها منزّه است و نه با حدود وجودی و نه حدود عدمی و ماهوی که شوائب امکانی هستند، معیت ندارد. حکما ذات حق را به همین جهت «وجود صرف و اینّه محضه و وجود بحت و بشرط لا نامیده‌اند و احاطه به معنی سریان در اشیا و اتحاد با حدود وجودیه و معیت با حدود عدمیه و ماهویه، از لوازم فعل و اراده فعلیه و مشیت ثانیه و قیومیت مطلقه فعلیه حق است» (مدرس طهرانی، ۱۳۸۰: ۳۰۵؛ آشتیانی، ۱۳۷۶: ۷۸). پس از این نوبت می‌رسد تا این سریان با ادبیات قائلان به وحدت شخصی وجود خود را بنمایاند. در یک کلام همه منظور آشکار است: «فعل او فروغ و تجلی او باشد؛ و ظهور او از قبیل ظهور فاعل بالذات تام در مرتبه فعل خود و نمایش عکس در مرآت و انکشاف ذوالآیه در آید» (مدرس طهرانی، ۱۳۸۰: ۳۰۵). حکیم توضیح می‌دهد که نسبت عکس و عاکس و مرآت و صاحب تصویر چیست تا مقصود قائلان وحدت وجود را در حکمت خویش نمایان سازد. «هیچ مرتبه‌ای از مراتب وجودات امکانیه از آن ذات منزّه پاک - یعنی از تجلی او و ظهور اسما و صفات او و تحقق اسما و صفات فعلیه او و آیتی از آیات او - خالی نبود» (مدرس طهرانی، ۱۳۸۰: ۳۰۵).

و در این رهگذر خوانش او از توحید وجود، هم‌خوان با گوهر گویای این جمله جمیل مولای موحدان است: «لیس فی مکان و لم یخل عنه مکان» (مدرس طهرانی، ۱۳۸۰: ۳۰۵). تعبیر گویای دیگری نیز هست تا اضافه وجود صرف را با کثرات بیان کند. اضافه‌ای که هیچ زیانی به صرافت وارد نسازد: «حقیقت وجود صرف قیوم به اعیان عینی خلقی با اضافه اشراقی، یعنی همان فیض مقدس و کلمه «کن»، اضافه می‌گردد» (مدرس طهرانی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۰۴؛ آشتیانی، ۱۳۸۱: ۱۱۰). در این اضافه است که تعبیر فنای عنوان در معنویات کثرات در صرف وجود راست می‌آید؛ زیرا صرف وجود همه هستی است (حکیم سبزواری، ۱۳۸۰، ج ۳: ۱۵۹۰).

۱. و إنما قلنا انتسابه الإشراقی إذ (صرف الوجود) المأخوذ بحیث یكون فیض من صُقعهِ كالعنوان الفانی فی المعنویات (نسبةً ذهنیةً) مقولیه (بنفی) فإنه إذا أخذ صرفاً كان كل وجود (حکیم سبزواری، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۹۰).

تلاش فراوان حکیم آقاعلی مدرس، بیانگر دشواری تعبیرپذیری مقصود است. تفنن عبارات و توضیحات شاید معبری به درک ناآشنایان با منطق حکمت متعالی و ذوق عرفانی بگشاید. در این راستا «تکثر در شؤون عرضی» نیز تعبیر دیگری در بیان ربط وجود صرف با کثرات است. این تکثر در مرتبه متأخر از مرتبه ذات که صرف وجود و غیب محض است، جریان می‌یابد. پس از «مرتبه نزول از اطلاق اسما و حدپذیری به حدود اعیان که مظاهر اسما هستند»؛ یعنی مرتبه تعلق حقیقت وجود و وجود حق به اعیان است که وجود به ذات خود واحد، با صور خلقی متکثر می‌گردد و این تکثر در شؤون عرضی، تکثری در ذات وجود ایجاد نمی‌کند. این مرتبه مرتبه فعل اطلاق است که به ذات خود هم یگانه، هم متکثر است (مدرس طهران، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۷۱). می‌توان مقصود را به شیوه قائلان به علیت و معلول گزارش کرد. البته نه علیتی که مقصود تباین انگاران است؛ بلکه معلول باید به عنوان مظهر علت و کمالاتش تلقی گردد.

گاهی نظر به صرف وجود بشرط لا از حدود است که همان واجب تعالی است و گاهی نظر به وجود با ملاحظه همراهی حدود و نقایص و فقدان یعنی وجود ممکنات با او است. در این نگرش معلول بالذات، متعین در مرتبه علت بالذات است. پس معلول عین علت است؛ یعنی مظهر علت و صفات او است. بر این اساس وجودهای ممکن نسبت به واجب تعالی که علت همه وجودها است، به منزله آینه‌ها و مظاهر و پرتوگاه‌ها و حکایت‌گران او محسوب می‌گردند (مدرس طهران، ۱۳۷۸، ج ۳: ۴۰۲).

توجیه کثرات، در زبان همه حکمای متعالی به گونه‌های چندی تکرار شده است. بیان رابطه استغنا و افتقار جهت ارائه وحدت وجود مبتنی بر صرف الوجود از این مقوله است. نخستین رتبه وجود یعنی هستی مستغنی همان واجب الوجود و صرف الوجودی است که تام‌تر از او نیست و شوب عدم و نقص به او راه ندارد. دومین افعال و آثار او است که جز به او قوام ندارد (صدرالمآلهین، ۱۳۶۸، ج ۶: ۱۵؛ صدرالمآلهین، ۱۳۶۸، ج ۲: ۳۴۰)؛ اما بیشترین تعبیر متداول در این راستا، به کارگیری رابطه ظاهر و مظهر، برای بیان رابطه وجود صرف و ماسوا است.

نتیجه‌گیری

صرافت وجود از تأثیر‌گذارترین آموزه‌ها در اثبات و تبیین توحید به‌ویژه توحید شخصی وجود است. این که کسی این آموزه را در حکمت متعالیه با وحدت وجود متنافی ببیند، ناشی از عدم امعان و تأمل در معنا و مفاد آن است. هم‌چنین وقتی سخن از مراتب و مقامات وجود به میان می‌آید، اگر کسی بر همین رویه، به تکرر اصیل در هستی‌گمان برد و آن را منتسب به دیدگاه حکمای متعالی بنماید، بسی موضع دشوار در اثبات مدعای خود برگزیده است. مقاله‌ای قصد داشت از راه متنافی پنداشتن وجود صرف با مراتب وجود در دیدگاه عرفانی و فلسفی، به‌ویژه دیدگاه حکیم آقاعلی مدرس طهرانی، معارضه با وحدت وجود را در دیدگاه حکیم نمایان سازد؛ اما پوچی این ادعا با رجوع به نص مواضع حکیم آشکار گردید. نه وجود صرف با مراتب وجود متنافی است و نه برای رد وحدت وجود می‌توان از آن هزینه کرد و نه حکیم آقاعلی مدرس چنین موضعی را در آثار خود برگزیده است.

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی دریافت نکرده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسنده، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان‌نامه / رساله: این مقاله برگرفته از پایان‌نامه/رساله نبوده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- آشتیانی، سید جلال‌الدین، (۱۳۷۶)، هستی از نظر فلسفه و عرفان، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- _____، (۱۳۸۱)، مقدمه بر رسائل قیصری، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- ابن سینا، حسین، (۱۴۰۰ ق)، رسائل ابن سینا، قم: انتشارات بیدار.
- _____، (۱۴۰۴ ق)، الشفاء (الالهیات)، قم: مکتبه آیه الله المرعشی.
- سهروردی، یحیی، (۱۳۷۵)، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- سزواری، حاج ملاهادی، (۱۳۶۰)، تعلیقه بر الشواهد الربوبیه، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- _____، (۱۳۸۰)، شرح المنظومه، قم: نشر ناب.
- صادقی، مرضیه (۱۳۹۲). «اندیشه های وجودی ملاصدرا در تقارب با عرفا»، تأملات فلسفی، شماره ۱۰، تابستان ۱۳۹۲.
- <http://phm.znu.ac.ir/article_19551_f7d1d12a9a1f7463676a49a65f2b7f4c.pdf>
- صدرالمتهلین شیرازی، محمد، (۱۳۶۰)، اسرار الآیات، تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
- _____، (۱۳۶۸)، الحکمه المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة، قم: مکتبه المصطفوی.
- _____، (۱۳۸۲)، الشواهد الربوبیه، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- _____، (۱۳۵۴)، المبدأ والمعاد، تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران
- _____، (۱۳۸۶)، المشاعر، قم: بوستان کتاب.
- طباطبایی، سید محمدحسین، (۱۴۱۶ ق)، نهائیه الحکمه، قم: مؤسسه نشر اسلامی.

- مدرّس طهرانی، آقاعلی، (۱۳۸۰)، *بدایع الحکم*، تبریز: دانشگاه تبریز.
- _____، (۱۳۷۸)، *مجموعه مصنفات*، ج ۱، ۲، ۳، تهران: اطلاعات.
- الموسوی الخمینی، روح الله، (۱۳۷۰)، *آداب الصلاه*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار.
- _____، (۱۳۷۵)، *تفسیر سوره حمد*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار.
- میرداماد، محمدباقر، (۱۳۷۶)، *تقویم الایمان*، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی.
- _____، (۱۳۸۱)، *مصنفات میرداماد*، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- نبویان، سید محمد مهدی، (۱۳۹۴)، *تشکیک خاص وجود از منظر آقاعلی مدرّس، آیین حکمت*، پاییز، ۱۳۹۴، شماره ۵۲، ۱۳۹-۱۷۲.

